

Rus türkoloqu Vladimir Jirmunski oğuz qəhrəmanlıq eposu "Kitabi-Dədəm Qorqud" haqqında

İsgəndər ATILLA
(Orucaliyev),
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent, Əməkdar müəllim

(Əvvəli ötən sayımızda)

V.Jirmunski sözüna davam edərək yazır ki, Bayandur xan XIV əsrin ortalarından XV əsrin ortalarına qədər Oğuz tayfalarının Yaxın Şərqdə hökmdarı olmuşdur. Bu sülalə özünün əfsanəvi "gönmə" qəbiləsindən hesab edilir. Həmin sülalədən çıxan sultanın rəsmi adı "Sülaleyi-Bayanduriyyə" adlanır. V.Qordlevski Axlata Axlal hökmdarı olmuş əfsanəvi Bayandur xanın məqbərəsini görmüşdür. Onun fikrincə, oğuz eposunun (oğuznamonin) əski variantında Bayandur xanın dayağı yoxdur. Burada onun növbəti özünlük epik süjet xətti, heç qəbilə ləqəbindən başqa xüsusi adı da yoxdur. O, "Korkut kitabı"nda passiv bir epik monarxın rolunda çıxış edir.

Oğuz tayfasında yüksələn Bayandur xan Salor tayfasından olan Kazan xanıdır. "Korkut kitabı"nda onun yeznəsi və qəhrəmanların böyüyü olur. Bələhlik, əsas var ki, təxmin edək: siyasi hegemonluq və bayandurların hərbi ekspansiyası dövründə (təxminən XIV əsrin ortalarından XV əsrin əvvəllərində) Ağqoyunlu tayfasının arvadında oğuz xalqına məxsus rəvayətlərin sifahi şəkildə yaranması və poetik baxımdan formalaşması prosesi başlanmış, sonralar bu, "Korkut kitabı"nda öz əksini tapmışdır. Bu proses çox uzun müddətli olmuş və ayrı-ayrı hekayələrdə (boydlar) müxtəlif xronoloji mərhələlərdən keçmişdir. XV əsrin son rübündə "Korkut kitabı"nda ədəbi cəhətdən müəmməd olaraq işlənmişdir.

Oğuz eposunun yaranma tarixi və bir sıra epik rəvayətlər, şübhəsiz ki, Orta Asiya dövründən daha əvvəllər yaranmışdır. Bu haqda Vaxit Vladimiroviç Bartoldun fikrinə şərik çıxan V.Jirmunski yazır ki, okuzlar haqqında Korkut və Kazan böyüklərində rəvayətlər, şübhəsiz ki, qərbi Səlcuq imperiyası epoxasında - XI-XII əsrlərdə aparılmışdır.

Bu, Azərbaycan, Zaqaqaziya və Kiçik Asiyaya da aiddir. Bu fikrə gəlməyə Orta Asiyanın türkdilli xalqlarının, bilavasitə Orta Asiya türklərinin sələfləri olan türkmənlərin folklorunun öyrənilməsi əsas verir. Bura həmçinin köçəri kazaklar, karakalpaqları və yarımköçəri özbəkləri də əlavə etmək olar. Xivəli Əbülfəz xanın "Türkmənlərin nisbi şəərəsi" əsərində oğuzların tarixinə və folkloruna aid çoxlu məlumat vardır. O, bu əsəri qismən yazılı mənbələrə, daha çox Rəşid-od-Dinin "Cəmə-ət tavarix" ("Salmənlər toplusu"), XIV əsrin əvvəlləri kitabının əsasında qələmə almışdır. Əsər əski türk və monqol xalqlarının qədim tarixini əks etdirən əsas mənbədir. Əbülfəz burada tez-tez sifahi türkmen rəvayət-

lərinə istinad edir. V.Jirmunski dolayısı ilə demək istəyir ki, Orta Asiya qaynaqlarına müraciət etmək çox vacibdir. Ona görə ki, Qorqud haqqında rəvayətlərin töşəkkül tapmış daha qədim variantlarına burada təsadüf olunur. Həmin rəvayətlər IX-X əsrlərdə Sirdəyə ətrafında yaşayan oğuzlar tərəfindən yaradılmışdır. Digər rəvayətlər isə daha gec, yəni XII-XIV əsrlərdə Zaqaqaziya (Cənubi Qafqaz) və Kiçik Asiyada meydana gəlmişdir. Oğuzların bir bölgədə başqa bölgəyə köç etmələri XI əsrin birinci yarısına, yəni Səlcuqların dövrünə təsadüf edir. Güman etmək olar ki, "...предания о Көркүт, о Салор-Казане, об Алпамыше-Бамси и некоторые другие, засвидетельствованные одновременно в "Книге Көркүт" и в среднеазиатских источниках, возникли в Средней Азии во всяком случае не позже начала XI в. Разумеется, в истинной традиции позднейшего времени и эти более древние эпические сказания подвергались весьма значительной творческой переработке, прежде чем они получили ту окончательную форму, в которой они дошли до нас в "Книге Көркүт".

Владимир Жирмунски "Огузский героический эпос и "Книга Көркүт" kitabında Korkut haqqında əfsanə və rəvayətlərə daha geniş yer verir, onun əfsanəvi şəxsiyyəti olduğunu söyləyir, hansı tayfa-dən olduğunu xüsusilə qeyd edir. Oğuz xalqının qəhrəmanlıqları haqqında söylənilənləri onun adı ilə əlaqələndirərək daha çox gərkəmli rus qorqudşünası Vasili Bartoldun fikirlərinə əsaslanır və yazır: "Он (Көркүт - И.А.) не богатырь, а патриарх, главный выразитель и хранитель народной мудрости; его нравственною авторитету подчиняется весь народ."

O, V.Bartold və A.Oleariyə istinad edərək, Qorqudun anadan olmasını Məhəmməd peyğəmbərin zamanına aid edir. Sonralar onun Dərbənddə yaşadığını, Osmanlılar nəslindən və kəvi qəbiləsindən olduğunu söyləyir. Diqqət Qorqudun söylədikləri fikirlərə, həmin fikirlərin həyata keçirilməsi yönəldir. Onun atalar sözləri və müdrik kəlamlarından nümunələr götürür. Bir neçə atalar sözlünü rus dilinə aşığıdakı şəkildə tərcümə edir: "Старый враг другом не станет.", "Гары дьямьяндян дост олмаз.", "Горьким травмам, которых не есть конь, лучше бы не вырасти." ("Ат утəуəтəн ас отлар битмəсə уеу.")

Müəllif Qorqud obrazının müəlmənləşdirilməsi məsələsinə toxunarkən, diqqəti onun ruhaniliyi üzərinə cəmləmişdir: "Ded Korkut qovori: "Если не помылитесь бору, день не удастся; если не даст всемогущий бог, человеку не разбогатет." Və yazır ki, Qorqud Dodonin əla sözləri var ki, o, sözlər bilavasitə Allah, onun əlcəsi Məhəmməd, Əli və Quranla bağlıdır. Həmin söz və ifadələr Vətan xüsusində yoxdur. Görünür, eposa sonralardan əlavə edilmişdir. Ehtimal etmək olar ki, bu çar söz və ifadələr müxtəlif formalarda yaranmış, ənənəvi olaraq qədim müdrik Qorqudun adı ilə əlaqələndirilmişdir. Qorqudun atalar sözlərini türk atalar sözləri ilə paralel şəkildə araşdıraraq alınan qorqudşünası Ditsin aşığıdakı sözlərinə nəzərə çatdırmaq lazımdır: "Прочность традиции, связывающей это имя с народной поэтикой. (Дед Көркүтм - И.А.) подтверждается рукописным сборником турецких пословиц малоазийского происхождения, который был найден и частично опубликован с параллельными немецкими переводом первым исследователем "Китаби-и Көркүт" Дитшем. Рукопись озаглавлена "Ататар сози" ("Слова предков" - обычно название подобных сборников пословиц у тюркских народов, или "Огуз-намə") и содержит несколько тысяч пословиц, из которых Дитч опубликовал и перевел 400."

Vladimir Jirmunski Ditsin çap etdirdiyi türk atalar sözlərinin üzərində ayrıca dayanır. (Mirəli Seyidov onu "atalar sözləri" kimi qəbul etmir.) Eposun müqəddiməsində Dədə Qorqudun adının doqquz yerdə çəkildiyini yazan Ditsə istinad edərək deyir: "Имя "деде Көркүт" упоминается здесь в девяти местах. Дед Көркүт - "потомок Огуза". От Огуза произошло 366 богатырей (аппов), 24 бека и 32 великих султана." Отец Көркүта в последиах носил имя Кармыш, или Кырмыш. Мать его - "светлокая дочь дива", намеk на неизвестный нам сказочного характера сюжет о чудесном происхождении вешего старца."

Türkoloq alim həmin atalar sözlərinə istinad edərək, Qorqudun hansı qədimdən doğulduğunu və süjetin nağılları, möcüzəli xarakter daşıdığını söyləyir. Hər halda Qorqudun anası mifoloji mona daşıyır və əfsanənin yaranması mifoloji təfəkkürə bağlıdır.

Gərkəmli mifoloq alim Mirəli Seyidov Qorqudun hansı qədimdən doğulduğunu və onun anasının kim olduğunu aydınlaşdırılmasını gərkəmli məsələlərdən biri hesab etmişdir. O, Vladimir Jirmunski və Məhərrəm Erginin araşdırmalarına istinad edərək, məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Ditsin tərcümə ediyi 74 və 75 nömrəli atalar sözlünü kitabında olduğu kimi vermişdir: "Огуз[дан] үç yüz алтмыш алту алт опду, игири дөрд саз бай, отуз ки сакөк Сұлтан Салур Қазан оғузи Қузан пеклиси Қормуш оқулдан Көркүт." (74) "Ab-alaca çıkəkden üdümd [endim] Qazan bir qətrə mürdar mə'nədən döndüm ənə rohməno düşdüм, ата belindən endim, ağalözli div qızından (rusca: svetlookao diva - I.A.) tuğdum, tənri bir peyğəmbəri həqiq bildim. Oğuz [xəlqinin] başına xeyir gölənsi, şər gölənsi yeküt tənim." (75) Həmin "atalar sözləri"ndən molum olur ki, Korkutun atasının adı Kirmış, yaxud Kormuş, anası isə ağalözli div qızıdır. M.Seyidov mifoloji baxımdan bu məsələni gənşər araşdırmışdır.

V.Jirmunski Dədə Qorqudun gələcəyi öncədən görməsindən danışarkən onun aşığıdakı sözlərinə məxsusi nəzərə çatdırılmışdır: "Народу огузов а, я дед Көркүт, предсказывал, что с ним случится доброе и злого. Я дед Көркүт, это сказал раньше, чем я дожил до этих дней. Верьте мне так, как если бы я это видел. Я потомок Огуза! Всемогущий бог, не дай мне дожить до таких времен, возьми раньше мою душу!" Yeri gəlmişkən deyin ki, Dədə Qorquda məxsus olan həmin sözlər Ditsin əsərində altı dəfə təkrar olunmuşdur.

O, eposun məzmunu, onun ayrı-ayrı personajları, orada baş verən hadisələr barəsində geniş məlumat verir. Boyların necə başlanmasını, necə sonlanmasını eposdan gətirdiyi nümunələr əsasında izah edir. Yazır ki, Dədə Qorqudu hər yerdə görmək olar: o nəğmələr qoşur, saz çalır oxuyur və s. Oxucuları eposun məzmunu və ideyası, bədii xüsusiyyətləri, fəlsəfi-estetik mahiyyəti və tarixi əhəmiyyəti ilə daha yaxşı tanış etmək üçün mətdəndən çoxlu nümunələr götürür. Otan (uzan) sözünün daşıdığı mənanı aydınlaşdıraraq yazır ki, özbəklər onu "baxış", kazaklar "akın", azərbaycanlılar "aşıq" adlandırırlar. Müəllif ayrı-ayrı boylarda baş verən hadisələri şərh edir, müdrik Korkutu həm də bir şaman kimi nəzərdən keçirir. Adəqəmə mərasimlərinə münasibət bildirir. Qədim zamanlarda Korkutun adının hansı mənbələrdə çəkildiyi haqda məlumat verir. Qeyd edir ki, yazılı ədəbiyyatda bu müdrik qocanın adı Azərbaycan şairi Qul Ölinin "Leyli və Mecnun" məsnəvinə və özbək şairi Əlişir Novainin əsərlərində çəkilir.

Vladimir Jirmunski Əbülfəz xanın "Türkmənlərin nisbi şəərəsi" kitabına istinad edərək, oğuz tayfalarının törəməsi, tarixi,

genezi məsələlərinə ayrıca diqqət yetirir. Əbülfəz xanın kitabının şərhinə geniş yer verir, bəzi yanlışlıqlara aydınlıq gətirir. Oğuz xanın Məhəmməd peyğəmbərdən 400 il əvvəl yaşadığını yazır. Dədə Qorqud haqqında danışıq, onun 295 il yaşadığını və 3 hökmdarın vəzir olduğu qeyd edir. Əbülfəz xanın istinad edərək, Qorqudun əslində 5 oğuz xanının müasiri olduğunu yazır və onları bir-bir sadalayır: "Инал-Иавы, его младшего сына Дүйлү-Кайы, младшего брата этого последнего - Эрки (Коль-Эрки), зятя и племянника Эрки (сына Дүйлү-Кайы), Туман-хана и его сына Капылы-Иавлы ("Крөвөгө" Иавлы)... В труде Абулғазы, претендующем в этой части на историческую достоверность, образ Көркүт рационализирован, лишён элемента чудесного, окружающего его в эпическом и в действительности в фольклорном предании."

Qorqudşünas alim oğuzların hökmdarları ilə Qorqudun münasibətlərini ətraflı şərh edir. Bəzi mənbələrdə Qorqudun atasının adının Qara Xoca, bir başqasında Qarış, yaxud Qırış, Əbülfəz xanı Qırış (Karmış, Kirmış) olduğunu, onun kəvi, yaxud bayat tayfasına mənsub olduğunu yazır. Fundamental tədqiqatlarında epos haqqında özünə qədər araşdırmalar aparmış tədqiqatçıların əsərlərinə münasibət bildirir, daha çox Rəşid-od-Dinin və Əbülfəz xanın kitabları üzərində dayanır. Əsərlərində Qorqud haqqında arxaik xalq rəvayətiliyi və əfsanələrlə folklor materiallarına geniş yer verir. Daha çox Orta Asiya türklərinin (türkmen, özbək, kazak, karakalpaq) və Şimali Qafqazda yaşayan noqayların folklor materiallarına müraciət edir. 1914-cü ildə Stavropol qəbiriyəsinə noqay aulunda olmuş P.A.Fabeyova və yerli noqayların sifahi məlumatlarına istinad edərək, Noqay aulunda Korkut adında bir adamın yaşadığını qeyd edir.

Korkut (Xorxut) haqqında rəvayətlər kazak türkləri arasında daha geniş yayılmışdır. Kazak xalq rəvayətlərində görə, IX-X əsrlərdə Xorxut adı şəxs Sirdəyə ətrafında yaşayırmışdır. V.Jirmunski V.Radlova və istinad edərək, Cənubi Sibirə Korkut adlı bir adamın yaşadığını və öldükdən sonra burada dəfn etdiyinə yazır. Hesab edir ki, Qazaxstanda Korkut haqqında rəvayətlər yaranması və yayılması Sirdəyənin ətrafında məskunlaşan Oğuz türklərinin qırpaqlar tərəfindən sıxışdırılması ilə əlaqədar olmuşdur. Həmin türklər kazakların söy tərkinbin formalaşmasında iştirak etmişlər. Buna görə də XI əsrdə müəlmən coğrafiyaşünasları kazak çöllərini "Oğuz çölü" adlandırmışlar. XIII əsrdə Sirdəyə ətrafında yaşayan türkmən oğuzları həmin əsrdə monqollarla qarışmışlar. (V.Bartolda görə, kazaklar qırpaqlar vasitəsilə Korkut kultunu mənimsəmişlər.) Onun yazdığına görə, kazaklarda Xorxut Ata kultunun yaranması səbəb onun-Sirdəyə ətrafında qəbrinin olması idi. Həmin yerdə onun adına "Xorxut aulu" da var imiş. Son illərdə yerli əhali Xorxut aulundan müqəddəs müəlmən məkanı kimi (pir kimi) istifadə etmişlər. Bununla əlaqədar olaraq, o, həmin yerə səyahət etmiş və qəbri görmüş V.Yelaminyov-Zernovun (1851-1856), zabit L.Meyerin (1865), arxeoloq P.Lerxin, özbək etnoqrafı A.Diveyevin (1896-1898), həvəskar arxeoloq İ.A.Niçkovun və İ.Kastanyevin adlarını çəkir. Onlara istinad edərək, Korkut (Xorxut) Atanın qəbrinin müasir Qazaxstanda ərazisində olduğunu qeyd edir. Onların, xüsusilə A.Diveyevin verdiyi məlumatları məxsusi əhəmiyyət verir, qəbrə "aşığıdakı" kimi təsvir etdiyinə yazır: "Ona qılınbatna, şəstige-vosemgöz uqlamı, okancıvəhimsə ostrokoneçnıyı fıqırkamı, s neizbejnıy kuplom navextu. Tut je vodrujen dlinny şest s çermıy puçkom konskix volos i s flaqoz iz raznövetnoy materi."

(Davamı 7-ci səhifədə)

Rus türkoloqu Vladimir Jirmunski oğuz qəhrəmanlıq eposu “Kitabi-Dədəm Qorqud” haqqında

(Əvvəli 5-ci sahifədə)

Yeri düşmüşün deyim ki, A.Divayev Korkut Atanın qəbrinin iki fotosökmini İ.Kastanyenin müəllifi olduğu “Древности Киргизской страны и Оренбургского края” kitabında çap etdirmişdir. Həmin foto Orxan Şaiq Gökyayın kitabında da verilmişdir. Qəbir 1927-ci ilədək qalmış, sonralar dağılmışdır. Bəlkə də onu bəşevçilik dağıtmışlar. Qorqud, Burla xatun və Salor Qazanın qəbirləri Dərbənd və Urmiyada da olmuşdur.

Zabit L.Meyer xalq rəvayətlərinə əsaslanaraq, Qorqudun qəbri ilə bağlı başqa bir maraqlı rəvayəti də qələmə almışdır. Onun yazdığına görə, qəbir ağ kəmpion olmuşdur, özü də bir gecədə çox uzadıqan - Məhəmməd peyğəmbörün yaşadığı yerdən götürülmüşdür. L.Meyerin dediklərinə nəzər salaq: “В народе идет поверие, будто бы богиатыр Хорхут, прелестуя свою кончину, привез эти камни (кирпичи - И.А.) из земли пророка и сделал эту поезку в одну ночь.”

V.Jirmunski yuxarıdakı adlarını çəkdiyim müəlliflərə istinad edərək, Qorqudun müxtəlif coğrafi mökanlarda qəbirləri, yerli əhəlinin onun müqəddəsliyini, qəbri ziyarət etməsi, ziyarətdən səfa tapması, bir sözlə, Qorqud kəlməsinə haqqında ötrəfləri və dəyərlərini qələmə alır. Qorqud türkölərində ad rəvayətlərdən biri daha maraqlıdır. Rəvayətə görə, Xorxut Ata dünyanın bir bucağında yaşayırmış. Bir gün qəzə yuxuda görür ki, bir neçə adam qəbir qazır, onlardan soruşur: “Qəbri kimin üçün qazırırsınız?” Onlar cavab verirlər: “Müqəddəs Xorxut üçün.” Xorxut bundan həyəcanlanır. Dünyanın dörd bir bucağında qəbir qazır, axırda Şira (Sirdaryaya - İ.A.) gəlir. Burada yəni onun yuxusunda həmin adamlar girir. O görür ki, ölümə qarşı yoxdur. Ölümə qurtulmaq üçün suyun üzərində yaşamağı qərar alır. Öz kərpisində (yörəngəni) burur. Sirdaryanın üzərində yurdu salır və burada tənbül qalaraq 100 il yaşayır. Nəhayət, ölür. Müsəlman onu aparıb basdırırlar. Sonralar qəbri ziyarət-gahə çevrilir.

Görkəmli rus qorqudsünası Vladimir Mixayloviç Jirmunski (1891-1971) Orta Asiya türklərinin folklor materiallarına, tarixi və elmi mənbələrə əsaslanaraq, Dədə Korkut əbrazını, onun tarixi şəxsiyyətini və bütövlükdə mövcud olan əfsanəyə rəvayətlərin sonralardan müsəlmanlaşdırılması, Korkut Xorxut sözlərinin etimologiyasına dair dəyərli töhfələri müəllifdir. Onun “Oğuzkimi terоnеskий эпос и “Книга Кorkyта” töhfələri üçün bir hissəsinə oğuzların şərhad qərbə, yəni doğma yurdları olan Orta Asiyadən Qafqaza və kiçik Asiyaya köçünə həsr edilmişdir. Alimin fikrincə, Orta Asiyadən həmin ölkələrə köç edən oğuzlar burada oğuz epik ənənələrini davam etdirmiş, Korkut haqqında rəvayətləri yarırdəclik baxımından yenidən işləmiş, ona yeni epizod və süjetlər əlavə etmişlər. Korkut kəlmə Qafqaza və Kiçik Asiyaya möhz onların bura köç etməsindən sonra yaranmışdır. XVII əsrdə Adam Oleari Qafqaza səyahət edərkən Dərbəndin yaxınlığında kiçik bir çayın کنارında, “fars və Dağıstan tatarları arasında sərhəd olan yerdə”, daha doğrusu, Şimali Azərbaycanın hüddüdlərində, Xəzər dənizinin sahillərində imam Korkutun qəbrini görmüşdür. O, yerli əhəlin dediklərinə əsaslanaraq yazır ki, “Здесь, имам Кorkyт вступает как сподвижник царя Касеяна” (т.е. Солор-Казана) и пророк и мусульманство язычников-лесных”. Ləzğiləri deyirlər ki, Korkut Məhəmməd peyğəmbörün dostudur; onun yanında olmuş, ondan öyrənmiş, ondan sonra 300 il yaşayırmış. Bu faktı Rəşid-od Din və Öbülqazi də öz əsərlərində təsdiq etmişlər. Onlar yazırlar ki, Qorqud Hassan çarın yanına gəlir, onun yanında tənbul qalır, məhni oxuyur. Çarı inandırır ki, bütörsə lazgillərə müharibə apararsın. Sonra o, lazgillərə (yaxud Dağıstan tatarları ilə və bütörsə) dənizçilik aparır. İslami təbliğ etməyə başlayır. Onu öldür-

rürlər, qayıdan yonulmuş böyük bir mağaranın içində dəfn edilmiş. Onun tabutu 4 parça taxtandan hazırlanır. Korkutun çox xoşal görünüşü var idi və bunu həmişə gürdü. Sonralar onun qəbri kult yerinə (ziyarət-gahə) çevrilir, onu qoca bir qadın qoruyurdur. Yaxından-uzaqdan bura adamlar axışır, ayıqayalın mağaranı gözir, qəbri öpür, yəni oturub dua oxuyurdular. Qəbri qoruyan qoca qarı da müqəddəs sayılırdı, ona nəzir verirdilər. Nəzir yaz, pendir, süd, çörək, pul, şorab və b. şeylərənd olurdu. Bəzən gecələr həmin qəbri-dən güclü ciğürü eşidilirdi. Ciğürü insanların şölənini, oyununu xatırladırdı. Qarı qəcalər qəbri-nin üstündə çığır yandırardı.

A.Olearidin sonra Dağıstanda Korkutun qəbrinin Övliya Çələbi ziyarət edir (1607). O, “Səyahət kitabı”nın II hissəsində orada görüklərini qələmə alır. Korkut dedəni “Böyük Sultan” adlandırır və yazır ki, Şirvan əhəlini bu Sultana tapırırlar. Korkut xan Osmanlıların səcdə olan və Əhliyə yaşayarlardan biri olmuşdur.

V.Jirmunski əsərlərində İslamdan əvvəl Korkut haqqında söylənilən rəvayətləri və islamlaşdırılması (müsəlmanlaşdırılması) Korkut əbrazını ayra nəzərdən keçirir. Onun fikrincə, həm “Korkut kitabı”nda, həm türk atalar sözlərində, həm də Orta Asiya əfsanələrində Korkut əbrazının müqəddəsliyi və onun müsəlmanlaşdırılmasını aydın göstərmək olar. Səbəblərini bu cür izah edir: “Процесс это явился необходимым следствием того, что образ Кorkyта был издавна окружен ореолом мудрости и святости и оставался окруженным этим ореолом и после принятия огузами новой веры. (Ислам - И.А.). Крайней формой этой мусульманизации было превращение Кorkyта в современника пророка Мухаммеда, “свидетеля” и проповедника ислама среди язычников-огузов, а позднее и в мученика за веру.”

A.Olearidin qabaq bu məsələyə XIV əsrdə Rəşid-od Din toxunmuşdur. O, Məhəmməd peyğəmbörün tarix səhnəsinə çıxmasını ikinci oğuz xan İnalın zamanına təsadüf etdiyini yazır. Onun sözlərinə görə, Dədə Korkut peyğəmbəri görmüş, müsəlmanlığı qəbul etmiş, oğuzlar arasında onun “əlçisi” olmuşdur. Mənim fikrincə, əgər bu, belə olmuşdursa, o dövrün yazılı mənbələrində, o cümlədən Quran və hədislərdə öz əksini tapmalı idi. Rəşid-od Dinin fikirlərinə əsaslanaraq Öbülqazi, V.Jirmunskinin sözlərinə görə, bu versiyaya inkar etməli idi. Ona görə ki, həmin versiya onun özü-nün daha ağıllı mühakimə və argumentlərində zidd idi.

Yazılı qaynaqlarda Korkut haqqında müsəlman əfsanələrinin formalaşması və inkişafı prosesi XV-XVI əsrlərə təsadüf edir. XV əsrin birinci yarısında Yazıcı oğlunun “Səlcuqnamə” əsəri meydana gəlir. O, məsələyə ehtiyatla yanaşır və yazır ki, Bayat tayfasından olan Korkut peyğəmbörün zamanında ortaya çıxmışdır və bu, “Korkut kitabı”nın müqəddiməsində təkrar olmuşdur.

Vladimir Jirmunski hesab edir ki, həmin əfsanə XVI əsrin son rübündə

hakimiyyətdə olan Bayburtlu Osmanın zamanında Bayandur xan, onun “voziri” Qazan xan və oğuzların “şeyxi” Dədə Korkutun vaxtında daha geniş yayılmağa başladı. Bütün kainatın rəhbəri Məhəmməd Mustafa Məkkədə dünyaya gəlmişdən sonra Bayandur xan bunu bildi. Qazan xan və Dündar bəyi müqəddəs Kobayo, Tanrının əlçisini yanına göndərdi və ona İslam sədaqətli olduqlarını bildirməyi tapşırırdı. Qazan xan, bəylərlə Kobaya gəlmiş, Məhəmməd məscidində olarkən onunla görüşdü. Tanrı əlçisi uzun saçlı, uzun bığlı, uzun ayuqlı bir yığın insan gördü. Onlar divara qışıldadı. Bu zaman Tanrı əlçisi Məhəmməd onlara öz dini haqqında danışdı, onlar onun dinini qəbul etdilər. Solmani-Farsi onlara yaxınlaşdı. Onlar “birlikdə” Dəmirqapı Dərbəndə gəldilər. Burada adamlara (bütörsələr) İslam aynılarını, dualarını, oruc tutmağı öyrətdilər. Dədə Korkut onların, yəni oğuzların üzərində şeyx təyin edildi.

Oğuzları etiqad və İslam dini baxımından maarifləndirən Solmani-Farsinin adı bözi mənbələrdə, o cümlədən bayat tayfasından olan təbrizli Həsən bən Mahmudun 1481-ci ildə qələmə aldığı və osmanlıların şəərəsinə aid olan “Camii Comayn” (“Джан и Джемайин”) əsərində çəkilir. O, həmin kitabı yazarkən “Oğuznamə” əlyazmasına istinad etmişdir. Bu məsələni araşdıran V.Jirmunski yazır: “В “Книге Кorkyта” в этой роли выступает старший Эмен из племени бюгдюр, один из беков внешних огузов, проживший от времени пророка Мухаммеда до времени Солор-Казана и Кorkyта. Таким образом, предания о Кorkyте, мудром патриархе и ставнике народа, древнем шамане и певце, занесенные огузами на Ближний Восток, сложились еще на их первоначальной, среднеазийской родине, в низовьях Сырдарьи, где до недавнего времени сохранялась могила Кorkyта, окруженная народной легендой, - место древнего культа, языческого по своему происхождению, но принявшего обычные формы мусульманского доверия. Если культ Кorkyта унаследован от Огузов, - пишет по этому поводу В.В.Бартольд, - то этот культ имеет на Сырдарье уже тысячелетнюю древность; единственным, насколько известно, периодом, когда местность по нижнему течению Сырдарьи имела центральное значение в жизни огузов, был X век; в то время мусульманская колония, называемая “новым селением” (ал-Карие ал-Хадиса по-арабски, Дих-и Нау по-персидски, Яныкент по-турецки), здесь развалины Джанкента, были зимним пребыванием царя огузов.”

V.Barold İstanbul Universitetində Orta Asiya türkləri haqqında müəhazirə oxuyarkən diqqətli həmin məsələyə söhbət etmişdir: “С берегов Сырдарьи огузы были принесены на запад (Гафзаз в Книге Асийаи - И.А.) предания о народном патриархе и певце Кorkyте, выразителе и хранителе народной мудрости. Все это заставляет полагать, что предания о Кorkyте были унаследованы принявшими Ислам огузами от до-мусульманских времен и принесены ими на запад.”

V.Jirmunski düşünür ki, əfsanəvi Korkutun tarixi prototipi müəyyən olmuşdur, bəlkə, o qədər də elmi maraq doğurmur. Bu əbraz xalqın rəvayətləri əsasında yaradılmış və ümumiləşdirilmiş bir əbrazdır - patriarx əsərində Orta Asiyanın köçəri xalqlarının ümumiləşdirilmiş tipik əbrazıdır. Korkutun adının Orta Asiyanın köçəri xalqları arasında populyarlığı qəzannası onun bilavasitə oğuzlarla təmasda olması ilə bağlıdır. Qorqudsünasın dediklərindən belə bir nəticə hasil olur ki, Korkut, istor tarixi bir şəxsiyyət, istərsə də bir əbraz olmuş, haqqında əfsanə və rəvayətlər öncə Orta Asiya türkləri arasında yaranmış, sonra həmin oğuzlar vasitəsilə şərhad qərbə transfer edilmişdir. O, fikrini əsaslandırmaq üçün Konstantin Baqryanarod-

va istinad etmişdir. Onun araşdırmalarına görə, IX əsrin sonlarında pəncərlər oğuzlarla qarşı-qarşıya gələn Korkut onların rəhbəri olmuş və xalqa başçılıq etmişdir. Alim sözü-nə davam edərək yazır: “Если полагать, что популярность этого имени восходит к огузскому Кorkyту, реальному должно быть отодвинуть к IX в. Другой Кorkyт упоминается Ибн-Ах-Асиром как вождь (эмир) одной из двух племенных групп огузов (урик и бузук), участник их столкновения с сельджуками султаном Сиджахом (546 г. хиджры/1141-1142 г.).”

O yazır ki, K.Inostpantsev həmin Korkutu əfsanənin Korkutu ilə qarışdır salmışdır. Buna görə də V.Barold bu hipotezin doğru olmadığını göstərməlidir. Görkəmli rus alimi sözü-nə yekun vuraraq yazır: “В “Радословной туркмен” также упоминается некий Кorkyт-бек из племенн кайы, “бывшим великим беком иля, обитавшего в Урганче, на Мургабе и Телдеше”, участник кровавой племенной расни между туркменскими вождями Кыльч-Арсланом (Шах-Меликом), сыном Али-хана и Тогрул-беком, сыном Тогрумича. Эти исторические и политические имена лишены раз свидетельствуют о популярности легендарного Кorkyта среди огузов.”

Bir sözlə, Vladimir Jirmunski bir çox yazılı mənbələr, Orta Asiyada ayrı-ayrı türk xalqlarının folklorundan toplanmış zəngin materialları, bözi qorqudsünasların fikirlərini ümumiləşdirib təhlil edərək, Korkutun həmin tarixi, həm də əfsanəvi bir əbraz olduğu qənaətinə gəlmişdir. Genəz baxımından Orta Asiyadən çıxışını, birmənalı şəkildə qeyd etmişdir.

Bir neçə söz “Korkut” sözünün etimologiyası haqqında. Orta Asiyada Korkut Ata haqqında yaranmış və yayılmış xalq əfsanəyə və rəvayətlərinə əsaslanaraq görkəmli rus qorqudsünası həmin sözün etimologiyasını məxsusi araşdırmışdır. Sözün kökünü feldən ibarət olduğunu qeyd edərək, monəsinə bu cür yozmuşdur: “Kork” - “bootğsə”, yəni qorxmaq; həmin söz oğuz və kazaklarda “İspuq”dur. Bir sıra ləzdəqatçılara istinad edən V.Jirmunski yazır: “Обычная народная этимология (кorkyт “истпуг”), хотя и с несколько иной мотивировкой, сохраняется и в легенде о рождении Кorkyта, которую сообщает А. Жубанов. Новое объяснение имени Кorkyт дает А.К.Боровков. Рассмотрение лексики среднеазийского подстрочного перевода и комментарии к корану (“тафсири”) ХЫЫ-ЫЫЫЫ вв. позволило ему установить наличие в этом тексте переносных значений имен, производных от глаголов кор “бояться”, “путаться” и коркyт “путать”, “устрашать”: коркyтлар “набожные”, “благочестивые” (т. е. боящиеся бога) и др.; слова коркyтан или коркyтану обычно переводят по-арабски как назир “упеватель”, “проводник”, “ставник”, “посланник”. В таком случае слово “кorkyт” могло бы иметь такое же значение и было бы по своему происхождению именем-прозвищем.”

A.Borovikov istinad edən V.Jirmunski, “Korkut” adını Orta Asiya türklərinin ləksikasına, sətiri tərcüməsi və Quranın təfsirinə uyğun olaraq iki aspektdə izah edir. Bizo daha maraqlı görünən Quranın təfsirinə uyğun gələn iki variantı verir. Alimin fikrincə, “korkutqan”, yaxud “korkut-queu” ərdə bilində adətən “nazir”, “öyüdçü”, “məshəhətçi”, “müəllim”, “rəhbər”, “vəzir”, “təbliğçi” mənalarını verir. Bununla belə, “korkut” ayama, loqob də ola bilər. Mən xüsusi qeyd etmək istəyirəm ki, onun bu yozumu Orta Asiya türklərinin folklorunda Korkut (Xorxut) haqqında mövcud olan xalq əfsanəyə və rəvayətlərinin həm mənzumuna və ruhuna, həm bilici və müdrik, həm də ölümdən qorxan, qaçan və Allaha tapınan Korkutun həyat və dünyagörüşünə uyğundur.